

СТРУКТУРНО-СТРАТИФІКАЦІЙНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.47:316.4

С. В. Хутка, канд. соціол. наук,

ЗАЛЕЖНІСТЬ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ВІД ЇЇ
СТРАТИФІКАЦІЙНОЇ ПОЗИЦІЇ ЗА УМОВ РАДИКАЛЬНИХ СУСПІЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ:
ДІАХРОНІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті викладено результати лонгітюдного аналізу виявленої на початковій стадії українських пострадянських трансформацій залежності соціальної адаптованості особистості від позиції у стратифікаційній структурі на основі репрезентативних для зайнятого міського населення даних.

Ключові слова: соціально-стратифікаційна позиція, соціальна адаптованість особистості, радикальні соціальні зміни, діахронічний аналіз, лонгітюдний аналіз.

В статье изложены результаты лонгитюдного анализа определенной на начальной стадии украинских постсоветских трансформаций зависимости социальной адаптированности личности от позиций у стратификационной структуре на основе репрезентативных для занятого городского населения данных.

Ключевые слова: социально-стратификационная позиция, социальная адаптированность личности, радикальные социальные изменения, диахронический анализ, лонгитюдный анализ.

The article presents results of longitudinal analysis of relationships between position in structure of stratification and state of personality's social adaptedness – how achieved adaptedness depends on previous social stratification and adaptedness – on the basis of data that representate urban working population at the early stage of postsoviet transformations in Ukraine.

Key words: position in structure of social stratification, social adaptedness of personality, radical social changes, longitudinal and diachronic analysis.

Вступ. Недостатність вивченості взаємовпливів макро- та мікрорівнів соціальних відношень у суспільствах, які мають досвід драматичних соціальних перетворень, актуалізує потребу в такому аналізі, особливо у діахронічному аспекті. У цьому відношенні можна констатувати суперечність між рівнем теоретичного опису епістемологічних засад розуміння логіки структурування стратифікаційних ієрархій у зв'язку з агентністю соціальних акторів, та механізмів і практик соціальної адаптації, з одного боку та, з іншого боку, знанням характеру співвідношення між позиціями у стратифікаційній структурі та рівнем соціальної адаптованості особистості за умов радикальних соціальних перетворень, що й конституює відповідне поле дослідницької проблеми.

Мета і завдання статті – аналіз діахронічної обумовленості соціальної адаптованості особистості впливом соціально-стратифікаційних позицій у міського економічно активного населення на ранній стадії суспільних трансформацій в Україні (1992/3 – 1996).

Емпіричну основу роботи складають дані лонгітюдного дослідження за міжнародним проектом "Соціальні структури і особистість за умов радикальних соціальних змін", який в Україні було проведено Київським міжнародним інститутом соціології. Базове дослідження проведено взимку 1992-1993 років за вибіркою, репрезентативною для міського населення України (2322 осіб). Друге опитування, дані якого ми використовуємо у цій роботі, було здійснено навесні 1996 році і включало тих респондентів базового опитування, які на час 1992-93 років належали до економічно активного міського населення (847 осіб). Методом збору інформації було особисте (face-to-face) інтерв'ю.

Виклад основних результатів дослідження

Вимірювання стратифікаційної структури. У сучасних індустріальних суспільствах основними ресурсами ієрархічного ранжування позиції індивідів у соціальній структурі, а тому, відповідно, й основними (теоретично достатньо обґрунтованими та добре розробленими операціонально) вимірами соціально-стратифікаційної позиції (далі – ССП) є дохід, професійний статус і освіта [Ganzeboom, Treiman, 2000: р. 137; Кон і співавтори, 1998: с. 127-129; Кон і співавтори, 2007: с. 428; Haller, 2000: р. 2868]. Відповідні показники поєднуються у індекс соціоекономічної позиції [Поводжність структури, 1999: с. 22; Кон і співавтори, 2002: с. 12], що розглядається як засіб статистичного вимірювання неоднаковості статусних позицій індивідів за рівнем престижу, доходу та освіти. Питання ж необхідності вимірювання владного статусу індивіда (у приватній, політичній, професійній сфері) при визначенні ССП дотепер залишається недостатньо визначеним (А. Халлер, наприклад, взагалі вважає цю проблему в даному контексті досі невіршеною [Haller, 2000: р. 2868]).

У цій роботі модель соціально-стратифікаційної структури, слідом за Мелвіном Коном і Кармі Скулером, ми також визначаємо на основі наступних компонентів, що виступають як концепти першого порядку та дозволяють здійснити вимірювання ССП як концепту другого порядку, а саме: освітні досягнення (отримана освіта), професійний статус (престижність професійно-посадової позиції людини) і дохід, виміряні у метричній шкалі. Такий підхід неодноразово підтвердив свою релевантність у дослідженнях українського суспільства [Кон, 1998; Кон, 2007; Kohn, 1999; Kohn, 2006]¹⁸.

Змінну для опису стратифікаційної структури (соціоекономічної) ми будемо як мультиіндикаторний показник методом експлораторного факторного аналізу (методом головних компонентів). Застосування методу факторного аналізу дозволяє отримати достатньо добру узгодженість окремих вимірів. При цьому факторний аналіз дозволяє побачити, які набори змінних мають тенденцію до спільного або окремого варіювання разом у вибірці, а також визначити, який вимір дає найбільший внесок у загальне значення фактора і, таким чином, виявити домінуючий фактор стратифікації для тієї чи іншої множини респондентів [Haller, 2000: р. 2869]. За такого підходу стратифікаційний простір розглядається як єдиний континуальний вимір порядкового ранжування (трактований як інтервальна шкала) стратифікаційних позицій від найвищої до найнижчої, утворений поєднанням у сукупний індекс позиції у соціально-стратифікаційній структурі таких індикаторів першого порядку, як рівень освіти¹⁹ (див. додатки), професійний статус і дохід [Kohn, 1990: р. 42]. Результати експлораторного факторного аналізу (однофакторне рішення на основі першопорядкових показників доходу і професійного статусу та першопорядкового індикатору освіти²⁰) для побудови відповідних індексів соціально-стратифікаційної позиції представлено у таблиці 1.

¹⁸ Дослідження М. Кона і колег першими верифікували валідність визначення соціально-стратифікаційної позиції за трьома вимірами – освітою, професійним статусом і доходом – для українського суспільства за умов радикальних суспільних перетворень. Див.: [Кон, 1998].

¹⁹ Ми усвідомлюємо, що показник рівня освіти не дозволяє врахувати якісні відмінності різних типів і властивостей освіти, проте розглядаємо його як адекватний завданням нашого дослідження, зважаючи на "фундаментальний факт, продемонстрований численними емпіричними дослідженнями: роки освіти є потужним індикатором освітніх досягнень" [Kohn, 1990: р. 45]

²⁰ Наведені виміри першого порядку (освіта, дохід і престижність професії) можуть бути застосовані як окремі незалежні змінні у множинному регресійному аналізі з певними залежними змінними, хоча подібний метод лінійних комбінацій компонентів соціальної стратифікації із залежною змінною може перебільшувати значення кореляцій між соціальною стратифікацією та іншими змінними.

Таблиця 1. Соціально-стратифікаційна позиція: експлораторна факторно-аналітична вимірювальна модель, 1992/3 і 1996 (факторні навантаження)

Концепти та індикатори	Чоловіки		Жінки	
	1992-93	1996	1992-93	1996
Соціально-стратифікаційна позиція				
Рівень освіти (у роках)	,88	,83	,88	,88
Дохід	,32	,63	,43	,71
Професійний статус	,90	,82	,88	,86
Кореляція в часі стратифікаційної позиції	,80**		,83**	
Кореляція в часі кількості років навчання	,86**		,86**	
Кореляція в часі професійного статусу	,66**		,77**	
Кореляція в часі доходу	,29**		,28**	
Кількість випадків	384		463	

** $p < 0,01$.

Критерій адекватності розрахунку усіх експлораторних факторних рішень є повністю прийнятні: критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна $> 0,50$; критерій сферичності Бартлетта значущий на рівні $< 0,001$.

З метою додаткової перевірки адекватності побудованого індексу ми зіставляємо отримані результати з вимірювальною моделлю стратифікаційної позиції, побудовану із застосуванням конфірматорного факторного аналізу (див. таб. 2). Конфірматорна факторно-аналітична модель стратифікаційної позиції (за

операціоналізацією М. Кона і колег), представлена у таблиці 2, має дещо відмінні значення коефіцієнтів (attenuated correlation), це пояснюється урахуванням кореляції залишків варіації водночас структурно моделі є повністю подібні.

Таблиця 2. Лонгitudна вимірювальна модель соціально-стратифікаційної позиції

Концепти та індикатори	Чоловіки		Жінки	
	1992-93	1996	1992-93	1996
Стандартизовані шляхи: від стратифікаційної позиції до концептів першого порядку				
Соціально-стратифікаційна позиція				
Рівень освіти	,94*	,95*	,96*	,92*
Дохід	,12*	,30*	,26*	,55*
Професійний статус	,70*	,66*	,74*	,78*
Кореляція в часі стратифікаційної позиції	,98*		,97*	
Кількість випадків	384		463	

Примітки: * $p < 0,05$; відношення χ^2 до числа ступенів свободи: 1,72; середньоквадратична похибка апроксимації (RMSEA): 0,04.
Джерело даних: [Кон, 2007: розділ 18, таблиця 18.6, с. 429].

Як можна бачити з таблиці 3, оцінка зв'язку розрахованих на основі експлораторного факторного аналізу та конфірматорного факторного аналізу дійсно другого порядку (за трьома показниками-концептами першого

порядку – виконаного для конструювання індексу ССП на основі лонгitudного дослідження для України) показала достатньо високі коефіцієнти кореляції²¹

Таблиця 3. Кореляція індексів соціально-стратифікаційної позиції, обчислених за методом експлораторного і конфірматорного факторного аналізу

	Стратифікаційна позиція: експлораторний аналіз			
	1992-1993		1996	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Стратифікаційна позиція: конфірматорний аналіз	,97**	,98**	,91**	,95**

** $p < 0,01$

Таким чином, підтверджується адекватність нашої операціоналізації ССП і те, що ми можемо не зважати у статистичному аналізі на такі ймовірні помилки вимірювання, як кореляція залишків індексів, в тому числі в часі, а отже, не обов'язково розраховувати ці

індекси виключно методом конфірматорного аналізу для отримання статистично адекватної інформації.

Усі стратифікаційні виміри першого порядку (в обидва роки; і в чоловіків і у жінок) прямо статистично значуще лінійно скорельовані на рівні $p < 0,01$ (див. табл. 4).

Таблиця 4. Лінійний зв'язок між вимірами соціальної стратифікації: 1992/3, 1996 рр.

	1992/3				1996			
	Дохід		Освіта		Дохід		Освіта	
	Чолов.	Жінки	Чолов.	Жінки	Чолов.	Жінки	Чолов.	Жінки
Освіта	,04**	,18**	1,00	1,00	,31**	,68**	1,00	1,00
Професійний статус	,16**	,20**	,63**	,70**	,28**	,45**	,54**	,40**

** $p < 0,01$

У тій частині, котра охоплює 1992/3 роки, отримана модель (див. табл. 1) показує, що ССП і для чоловіків і для жінок визначається найбільше професійним статусом і рівнем освіти, причому їхній вплив є практично однаковий (для чоловіків вплив професійного статусу зовсім трохи випереджає освіту); тоді як дохід має значення найменше

(майже вдвічі менше значення для жінок і майже втричі менше значення для чоловіків, порівняно з іншими показниками). У тій частині, що відповідає 1996 року, найсильнішими визначниками стратифікації і для чоловіків і для жінок також залишаються освіта (на першому місці) і професійний статус. Хоча для жінок, порівняно з 1992-93 ро-

²¹ Дозвіл на подання вказаних даних у цій роботі надано керівником українського проекту В. Є. Хмельком.

ками, значення професійного статусу дещо зменшилось. Своєю чергою, для чоловіків значення освіти зменшується несуттєво (і вона найсильніше визначає стратифікаційну позицію); трохи зменшується значення професійного статусу. При тому і для чоловіків і для жінок, значення доходу зростає майже вдвічі, хоча в цілому індикатор доходу і залишається меншим за значенням, ніж показники професійного статусу та освіти.

Пояснення цього факту, на думку М. Кона і колег, полягає у складових вимірах соціальної стратифікації: "Освітній рівень обов'язково має бути високо стабільним: поперше, в жодній людині він не міг знизитися, по-друге зайняті роботою люди не могли за три-три з половиною роки значно підвищити свій освітній рівень, відвідуючи вечірню школу. Професійний статус та дохід (особливо останній) були більш підвладні змінам" [Кон, 2007: с. 429].

Дійсно, відповідна оцінка кореляції у часі показників стратифікації демонструє (див. табл. 1), що, хоча ССП була високо стабільною в часі, стабільність її елементних вимірів відрізняється. І в чоловіків і в жінок стабільність стратифікаційних показників була: (а) найменша – для доходу (різниця коефіцієнтів кореляції доходу, освіти і професійного статусу для представників кожної статі значуща на рівні $p < 0,01$), при цьому, попри однаковість кореляції в часі доходу і для чоловіків і для жінок, на рівні першопорядкових індикаторів доходу є відмінності: у чоловіків, індивідуальний дохід змінився у часі помітно сильніше, ніж їхній родинний подушний дохід (різниця коефіцієнтів кореляції значуща на рівні $p < 0,01$); натомість у жінок статистично значущих відмінностей між стабільністю індивідуального та подушного доходу не було; (б) вища (різниця коефіцієнтів кореляції освіти і професійного статусу для обох статей значуща на рівні $p < 0,01$) для професійного статусу; і останній був стабільнішим у жінок, ніж у чоловіків (різниця коефіцієнтів кореляції статусу у чоловіків та жінок значуща на рівні $p < 0,01$); (в) і найвища – для кількості років освіти.

У цілому ж, за своєю структурою, обидві частини моделі – і у 1992-1993 роках і в 1996 році – є однакові і для жінок і для чоловіків. Кореляція ССП у часі і для чоловіків і для жінок є високою (0,81 та 0,84, відповідно), що збігається із результатами, отриманими М. Коном та колегами і свідчить про стабільність цих позицій у часі (що, безумовно, жодним чином не вказує на незмінність стратифікаційної структури для всього населення в Україні на досліджуваній період). Здійснений аналіз змістовної, конструктивної (теоретичної) та критеріальної (емпіричної) валідності вимірювальних моделей ССП дозволяє вважати вважати їх використання прийнятним для вирішення поставлених у роботі завдань.

Вимірювання соціальної адаптованості особистості. Рівень соціальної адаптованості особистості визначається як наявний рівень задоволення людиною своїх потреб^{22,222} і вимірюється як співвідношення між тим, наскільки людина задовольняє свої потреби і тим, наскільки вона витрачає свої життєві ресурси для задоволення цих потреб, що відображається індексом, сконструйованим на основі таких валідних за самооцінним критерієм показників, як задоволеність життям в цілому^{23,233}, задоволеність ступенем упевненості у майбутньому та задоволеність можливостями впливати на обставини свого життя (детальніше щодо вимірювання див. додатки), представленим у таблиці 5.

Виведений на основі визначеної групи трьох індикаторів індекс CAO зберігає в часі чітку факторну структуру, яка характеризується невеликою кількістю

вагомих власних значень, високими факторними навантаженнями, високим відсотком поясненої дисперсії і достатньо добре узгоджується зі змістовною інтерпретацією концепту соціальної адаптованості особистості [Хутка, 2007: № 2]. Оцінка ретестової надійності індексу CAO демонструє помірну стабільність зв'язків у часі як для чоловіків, так і для жінок ($r = 0,24$ і $0,23$ відповідно). Зважаючи на отримані у дослідженнях М. Кона і колег дані щодо України стосовно нестабільності особистості в часі [Кон, 2005: с. 45-46], можна припускати, що невисока кореляція CAO у часі певною мірою відбиває нестабільність CAO, котра обумовлюється нестабільністю особистості. Тим не менше, отримана кореляція є значущою на рівні $p < 0,001$.

У частині, яка відповідає 1992/3 рр., отримана модель демонструє, що CAO зайнятого міського населення складається найсуттєвішою мірою з задоволеності життям і задоволеності майбутнім, а також, дещо меншою мірою, можливості впливати на обставини. У частині, яка характеризує 1996 р., структура CAO у чоловіків не змінюється, а у жінок на друге місце після задоволеності життям виходить задоволеність можливостями/здатностями впливати на середовище, і третю позицію посідає задоволеність майбутнім.

Стратифікаційна структура та соціальна адаптованість особистості: аналіз діахронічного відношення. Розроблені (і розраховані окремо для 1992-93 і 1996 років для чоловіків і жінок) показники рівня соціальної адаптованості особистості (далі – CAO) та соціально-стратифікаційної позиції (далі – ССП) дають можливість проаналізувати, на матеріалах лонгitudних опитувань 1992-1993 та 1996 років, каузальні відношення між набутих рівнем соціальної адаптованості та вихідними й набутими позиціями у стратифікаційній структурі. Представлений аналіз спирається на лінеаризовані оцінки, зафіксовані для діапазону даних у цілому, і враховує можливі впливи на відношення між ССП та CAO зі сторони таких інших соціальних характеристик, як сільське/міське походження (урбанізованість місцевості проживання до 17 років), регіон проживання, національність, вік, сімейний статус, наявність дітей віком до 18 років, належність до віруючих – детальніше опис цих показників див. у додатках)²⁴. Розрахунки виконано на основі загальних лінійних моделей (General Linear Model).

Розглянемо характер обумовленості сформованого за декілька років трансформацій рівня адаптованості впливом з боку вихідних станів CAO та ССП, з урахуванням одночасного впливу зі сторони ССП та інших соціальних характеристик²⁵. Аналізоване відношення між соціальною адаптованістю і стратифікацією у чоловіків і жінок було виразно неоднаковим, як можна бачити з даних, представлених у таблиці 6 і таблиці 7 відповідно.

²⁴ Гендерна перспектива здійснюваного аналізу є наскрізною у даній роботі: усі обчислення здійснюються як двогрупові – окремо для чоловіків та окремо для жінок.

²⁵ Необхідно зазначити, що у цьому випадку перед нами постає проблема колінеарності, – зважаючи на високу кореляцію між ССП у 1992/3 та ССП у 1996 рр. (коефіцієнт кореляції Пірсона $r = 0,80$ для чоловіків і $0,83$ для жінок; тоді як уже значення $0,6-0,7$ вважається критичним [Крыштановский, 2000: с. 110]. Основним наслідком цього можуть бути нестабільні значення коефіцієнтів моделі і, через неточності оцінки рівня статистичної значущості коефіцієнтів, некоректність перенесення результатів на генеральну сукупність. Відповідно, для відбору адекватних предикторів моделі, поряд із регресійною моделлю із одночасним включенням вказаних незалежних змінних було використано покрокову регресію.

²² Детальніше бачення концептуалізації рівня соціальної адаптованості особистості викладено у [Хутка, 2007: № 2].

²³ Обґрунтування застосовності показника загальної задоволеності життям як одного з основних і критеріальних вимірів соціальної адаптованості особистості див. у [Хутка, 2007: Т. 70].

Досягнутий чоловіками у 1996 році рівень соціальної адаптованості, незалежно від впливу вихідної стратифікаційної позиції та інших включених в аналіз соціальних показників, прямо обумовлювався варіаціями вихідних станів соціальної адаптованості (на 4 %; $p < 0,01$) і стратифікації (на 5 %; $p < 0,01$), як можна бачити з таблиці 6. Іншими словами, в середньому вищий рівень адаптованості з часом частіше мали чоловіки ті, які "на старті" мали дещо вищі і рівні адаптованості і стратифікаційні позиції. Залежність же соціальної адаптованості від одночасного впливу стратифікаційної позиції виявилась настільки суттєво обумовлена впливом вихідної стратифікаційної позиції, що не є статистично значущою і скільки-небудь суттєвою, що, як припускається,

можна вважати свідченням впливовості стратифікації саме через стабільність її вихідного стану у чоловіків. Таким чином, на рівні оцінки віддалених та одночасних впливів між CAO та ССП чоловіків можна зафіксувати такий висновок: чим вищі були стартовий стратифікаційний потенціал і вихідний рівень збалансованості потреб/домагань та здатності до опанування умовами життя, тим вищі були досягнуті рівні задоволеності потреб/домагань. При цьому отримані результати вказують на певний лаг у прояві впливу стратифікації на адаптованість, цей вплив виявляється тільки з часом; у розглянутому випадку проявлення такого впливу бачимо із проміжком у 3-3,5 роки.

Таблиця 5. Соціальна адаптованість особистості: вимірювальна модель індексу (факторні навантаження відібраних індикаторів)

Змінні	Однофакторне рішення			
	1992-1993		1996	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Задоволеність тим, як складається життя в цілому	,82	,81	,79	,79
Задоволеність ступенем упевненості в завтрашньому дні	,78	,76	,79	,71
Задоволеність людини існуючою можливістю впливати на те, що з нею відбувається	,64	,52	,69	,74
Частка поясненої дисперсії, %	57	50	58	56

Таблиця 6. Соціальна адаптованість у 1996 р.: вплив вихідної адаптованості, вихідного й одночасного станів стратифікації: чоловіки

Залежна змінна	Незалежні змінні						R^2 (Adj. R^2)
	Соціальна адаптованість, 1996		Стратифікаційна позиція, 1992/3		Стратифікаційна позиція, 1996		
	β	B	β	B	β	B	
Модель 1: початкові значення коефіцієнтів ^a	,21**	,21**	,20 (p=,10)	,18 (p=,10)	,08	,03	,09 (.08)
Модель 2: початкові значення коефіцієнтів ^b	,21**	,21**	,22**	,20**	–	–	,10 (.09)
Модель 3: за сукупного контролю соціальних характеристик ^b	–	,23** part. η^2 =,04**	–	,28** part. η^2 =,05**	–	–	,25 (.14)

Примітки: ** $p < 0,01$.

^a Коефіцієнти множинної регресії обчислено із одночасним включенням всіх предикторів.

^b Коефіцієнти множинної регресії обчислено за моделлю покрокової регресії.

^c Значення показників, обчислені на основі узагальненої лінійної моделі з включенням двох відібраних на рівні покрокової регресії предикторів (CAO та ССП у 1992/3 рр.) і соціальних характеристик (контрольовані соціальні показники: урбанізованість місця проживання до 17 років, регіон проживання, національність, вік, сімейний статус, наявність дітей віком до 18 років, релігійність).

Таблиця 7. Соціальна адаптованість у 1996 р.: вплив вихідної адаптованості, вихідного й одночасного станів стратифікації: жінки

Залежна змінна	Незалежні змінні						R^2 (Adj. R^2)
	Соціальна адаптованість, 1996		Стратифікаційна позиція, 1992/3		Стратифікаційна позиція, 1996		
	β	B	β	B	β	B	
Модель 1: початкові значення коефіцієнтів ^a	,18**	,19**	-,30*	-,28*	,36* *	1,19**	,08 (,06)
Модель 2: за сукупного контролю соціальних характеристик ^b	–	,23** part. η^2 =,06**	–	-,33* part. η^2 =,03*	–	1,16* part. η^2 =,04*	,22 (,11)

Примітки: ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

^a Модель покрокової регресії повністю зберігає всі предиктори, і з тими самими значеннями коефіцієнтів, що й обчислена з одночасним включенням всіх предикторів модель множинної регресії.

^b Показники обчислено на основі узагальненої лінійної моделі; контрольовані соціальні показники: урбанізованість місця проживання до 17 років, регіон проживання, національність, вік, сімейний статус, наявність дітей віком до 18 років, релігійність.

У жінок відношення одночасних і віддалених у часі впливів між соціальною адаптованістю і стратифікаційною позицією виявилось складнішим. Вихідний рівень адаптованості та набута у 1996 р. стратифікаційна позиція впливали на досягнення вищого рівня адаптованості незалежно одне від одного, і незалежно від вихідного стану стратифікаційної позиції. Рівень CAO, якого жінки досягли за кілька років трансформацій, прямо визначався віддаленим у часі відносно незалежним

впливом вихідної CAO (на 6 %; $p < 0,01$), одночасним впливом стратифікаційної позиції (на 4 %; $p < 0,01$) і оберненим впливом з боку ССП 1992/3 рр. Усі статистично значущі принаймні на рівні $p \leq 0,05$ залежності мають самостійне значення і не є відбиттям відмінностей у впливах інших контрольованих показників соціального характеру. Чим на початку соціальних реформ вищі були рівні адаптованості, чим вищі були досягнуті позиції у стратифікаційній структурі і чим нижчі позиції

вихідні, тим, у середньому, вищі рівні адаптованості були досягнуті жінками в однакових стратифікаційних позиціях у 1996 році. Таким чином, у жінок, як і в чоловіків, досягнутий рівень адаптованості (незалежно від розглянутих умов) визначається вихідним адаптаційним і стратифікаційним потенціалом. Але, на відміну від чоловіків, у жінок вплив стратифікаційної структури на досягнутий ними рівень адаптованості виявляється без "відставання" – як одночасний (при цьому можна припускати, що обернений вплив вихідної стратифікаційної позиції може вказувати на те, що саме низький рівень стратифікаційного потенціалу – можливо, у частці доходу, оскільки у досліджуваній період найпомітніше підвищився внесок саме доходу у стратифікаційну позицію в цілому, порівняно з іншими стратифікаційними вимірами, – міг спонукати жінок діяти так, що це привело до підвищення рівнів їхньої адаптованості).

Підсумовуючи дану частину аналізу, зауважимо, що в розглянутих моделях статистичне контролювання таких соціальних характеристик, як сільське/міське походження, національність, вік, сімейний статус, наявність молодших від 18 років дітей, належність до віруючих не зменшує зафіксовані відношення в цілому (як можна бачити з моделі у табл. 6 – навпаки, контролювання вказаних соціальних характеристик майже вдвічі покращує у моделі відповідні коефіцієнти детермінації, за рахунок вираження впливу стратифікаційної позиції) між адаптованістю і стратифікацією (навіть виявлений у деяких моделях вплив регіону проживання є не систематичний і доволі невеликий). Детальніший аналіз нюансів відповідних аспектів зв'язків потребує окремого розгляду – як контекстуальний аналіз того, чому та за рахунок яких саме соціальних характеристик відбувається певне "маскування" безпосереднього зв'язку між соціальною адаптованістю та стратифікаційною позицією, котре складалось у міського зайнятого населення в цілому за умов радикальних соціальних змін. Вплив на досягнутий у 1996 році рівень соціальної адаптованості з боку її вихідного рівня та стратифікаційних станів 1992/3 і 1996 років, не є відбиттям відмінностей у впливах контрольованих соціальних характеристик чоловіків і жінок, а мають самостійне значення у тих випадках, коли вони є статистично значущі принаймні на рівні $p \leq 0,05$.

Висновки. У цілому проведений аналіз віддалених та одночасних впливів між соціальною адаптованістю особистості та соціально-стратифікаційною позицією у міського зайнятого населення показав, що, на ранньому етапі радикальних суспільних трансформацій в Україні:

- у чоловіків вихідні рівень адаптованості та стратифікаційна позиція досить помірно, але статистично значуще впливали на досягнутий ними у 1996 році рівень САО: чим вищі вони мали вихідні стратифікаційний потенціал і рівень адаптованості (у 1992/3 рр.), тим вищих досягали рівнів адаптованості за декілька років трансформацій;

- у жінок досягнутий у 1996 р. рівень адаптованості обумовлювався прямим впливом віддаленого у часі наявного у 1992/3 рр. стану адаптованості, оберненим впливом наявних у 1992/3 рр. позицій у стратифікацій-

ної структури, прямим впливом досягнутих у 1996 р. стратифікаційних позицій.

Усі зафіксовані відношення мають самостійне значення і не є відбиттям впливів таких контрольованих соціальних характеристик, як урбанізованість місця проживання до 17 років (сільське/міське походження), національність, вік, сімейний статус, наявність дітей віком до 18 років, належність до віруючих.

Представлені результати показали синхронно-діахронічні зв'язки соціально-стратифікаційної структури та соціальної адаптованості особистості і становлять один із необхідних кроків у напрямку дальшого розвитку поглибленої комплексної інтерпретації перебігу суспільних змін у періоді радикальних трансформацій, зокрема в контексті пострадянських перетворень в Україні.

1. Кон М. Соціальна структура і особистість за умов радикальних соціальних змін: порівняльний аналіз Польщі та України / М. Кон, К. Сломчинський, В. Паниотто, В. Хмелько і др. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – №1 – 2. – С. 120 – 137.
2. Кон М. Соціальна структура і особистість за умов радикальних соціальних змін: порівняльний аналіз Польщі та України / М. Кон, К. Сломчинський, В. Паниотто, В. Хмелько та ін. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – №3. – С. 57 – 74.
3. Кон М. Соціальна структура та особистість у процесі радикальних змін: аналіз України в період трансформацій / М. Кон, К. Сломчинський, В. Паниотто, В. Хмелько, Го-Фунг-Гунг та ін. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – №3. – С. 24-64.
4. Кон М. Соціальна структура та особистість у процесі радикальних змін: аналіз України в період трансформацій / М. Кон, В. Хмелько, В. Паниотто та ін. // Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників. – К.: ВД "КМ Академія", 2007.
5. Кон М. Структурна локалізація та особистість у період трансформацій в Польщі й Україні / М. Кон, К. Сломчинський, В. Паниотто, В. Хмелько і др. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №4. – С. 12.
6. Крыштановский А. О. Ограничения метода регрессионного анализа / А. О. Крыштановский // Социология: 4 М. – 2000. – № 12.
7. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / Макеев С.; [Макеев С. А., Прибыткова И. М., Симончук Е. В., Оксамитная С. и др.]. – К.: ИС НАНУ, 1999.
8. Хмелько В. Е. Социальная направленность личности. Некоторые вопросы теории и методики социологических исследований / Хмелько В. Е. – К.: Политиздат, 1988.
9. Хутка С. В. Проблема вимірювання рівня соціальної адаптованості особистості: визначення ключового індикатора / С. Хутка // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – К.: ВД "Києво – Могилянська академія". – 2007. – Т. 70. – С. 27 – 33.
10. Хутка С. Соціальна адаптованість особистості: концептуалізація поняття / С. Хутка // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 2. – С. 164 – 175.
11. Ganzeboom H. The Fourth Generation of Comparative Stratification Research / D. J. Treiman, H. Ganzeboom; [ed.: S. R. Quah, A. Sales] // The International Handbook of Sociology. – London: Thousand Oaks – New Delhi, 2000. – P.123-150.
12. Haller A. O. Societal stratification / A. O. Haller // Encyclopedia of Sociology / [ed.-in-chief: E. F. Borgatta]. – [2nd ed.]. – V. 4. – NY.: MacMillan Reference Books, 2000.
13. Kohn M. Social Structure and Personality under Conditions of Apparent Social Stability and Radical Social Change / M. Kohn; [eds.: A. Jasinska-Kania, M.Kohn, K. Slomczynski] // Power and Social Structure: Essays in Honor of Wlodzimierz Wesolowski. Warsaw: Univ. of Warsaw Press, 1999. – PP. 50-69.
14. Kohn M. L. Social Structure and Self-Direction: A Comparative Analysis of the United States and Poland / Kohn M. L., Slomczynski R. V., Schoenbach C. – Oxford: Basil Blackwell, 1990.
15. Kohn M. L. Change and Stability: a Cross-sectional Analysis of Social Structure and Personality / M. L. Kohn. – London: Paradigm Publishers, 2006.
16. Kohn M. L. Work and Personality: An Inquiry into Impact of Social Stratification / Kohn M. L., Schooler C. (in collaboration with J. Miller, K.A. Miller, C. Schoenbach, R. Schoenberg). – Norwood, N.J.: Ablex, 1983.
17. Social Structure and Personality Under Conditions of Radical Social Change: A Comparative Study of Poland and the Ukraine. Report on technical aspects of the Ukrainian survey. – K.: Kyiv International Institute of Sociology, 1993.

Надійшла до редколегії 17.11.10

ДОДАТКИ

ОПИС ПОКАЗНИКІВ СОЦІАЛЬНО-СТРАТИФІКАЦІЙНОЇ ПОЗИЦІЇ

Для побудови показника рівня освіти ми використовуємо відповіді на запитання "Яку Ви маєте освіту?". Отримані за порядковою шкалою відповіді трансформовано у метричну шкалу показника рівня освіти, котрий, відповідно, конструюється на основі співвіднесення (визначеного експертним опитуванням) відповідей щодо рівня освіти з кількістю років формальної освіти респондента: освіта менша від 4 класів – 2 роки; початкова (менше 7 класів) – 4-5 років; неповна середня (менше 10 класів) – 7 років; РУ, ФЗУ, ПТУ після 7-8 класів – 8 років; повна середня, загальна (10-11 класів) – 10 років; СПТУ, ПТУ після 10-11 класів – 11 років; середня спеціальна (технікум і т.п.) – 12 років; неповна вища (3 курси і більше) – 13 років; вища без ученого ступеня – 15 років.

Професійна приналежність респондентів визначається фіксуванням відповідей на запитання щодо обійманих ними посад: "Скажіть, будь-ласка, ким Ви зараз працюєте? Як називається Ваша посада або Ваше заняття (на кожній з Ваших робіт)?" (Якщо не працює – "0"; перша робота; друга робота; третя робота; четверта робота). Для аналізу використовуються доступні нам включені у масив показники, котрі були створені на основі інформації щодо професійно-посадових позицій респондентів, закладовану за міжнародним і польським (адапованим для українського дослідження) класифікаторами професій. Для кодування професій використовувалася Міжнародний стандартний код професій (International Standard Code of Occupations, ISCO-88) і Українська соціологічна класифікація професій (УСКП), розроблена Р. І. Ленчовським спеціально для даного проекту. Перша версія УСКП, з метою забезпечення крос-секційної порівняльності, була розроблена на основі Польської класифікації професій (Spoleczna klasyfikacja zawodow: wersja 2.2, Warszawa, 1993). Зміни в українській класифікації, порівняно з польською, стосувались відмінностей у професійних позиціях у державних посадовців, провідників політичних партій, профспілок та інших громадських організацій, військових структур; також у деяких найпоширеніших професіях [Socia Structure, 1993: p. 13].

Дохід вимірюється на основі двох індикаторів – повідомлених індивідуального доходу від основної роботи (заробітна платня) і середньодушового доходу у родині. Доречно зауважити наступне. По-перше, є імовірність, що ті чи інші респонденти не були схильні давати повністю достовірну інформацію стосовно своїх доходів за місцем роботи (можливо, у зв'язку із оподаткуванням або небажанням афішувати заробіток за неосновним місцем роботи) і доходів домогосподарства. По-друге, є імовірність того, що респонденти не розглядали як власні грошові доходи ті ресурси, що їх отримували в якості допомоги від рідних, від праці на своїх присадибних ділянках для забезпечення потреби у певних видах основних продуктів тощо; з іншого боку, такого роду ресурси є складовими багатства, тоді як під поняттям доходу розуміється оплата за місцем (місцями) роботи (імовірно, для деяких респондентів індивідуальний дохід включав також і дивіденди від інвестицій, ренти за власність тощо). По-третє, респонденти можуть по-різному розуміти поняття доходу; утім, формулювання запитання дозволяє тією чи іншою мірою обійти цю проблему. Обраними на етапі операціоналізації індикаторам відповідають такі запитання з масиву даних: (1) індивідуальний дохід – "Нині в нашій країні значна частина людей має різні джерела доходів. Беручи до уваги всі джерела доходів, скільки Ви особисто одержали за попередній місяць?"; (2) середньодушовий дохід у родині – "Скільки чоловік нині живе разом з Вами спільним домашнім господарством?" і "Який загальний прибуток на місяць усіх, хто живе разом з Вами спільним домашнім господарством – враховуючи і Ваш прибуток, і всі види прибутків всіх домашніх (їхні пенсії, стипендії, підмоги тощо)?" Дані щодо середньодушового доходу в родині та індивідуального доходу респондента не були нормально розподілені, але натуральний логарифм такого доходу має розподіл близький до нормального.

ОПИС ПОКАЗНИКІВ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Задоволеність життям в цілому, задоволеність ступенем упевненості у майбутньому та задоволеність можливостями впливати на обставини свого життя як показники соціальної адаптованості особистості фіксувались за відповідями на запитання: "Скажіть, будь-ласка, а якою мірою Вас задовольняє те, як складається Ваше життя в цілому?", "Якою мірою Вас задовольняє ступінь упевненості в завтрашньому дні?", "Якою мірою Вас задовольняє існуюча можливість впливати на те, що відбувається з Вами?". Дані отримані за шкалою, розробленою В. Хмельком: за 5 градаціями ступеню задоволеності (1 – зовсім не задовольняє; 2 – більше не задовольняє, ніж задовольняє; 3 – наскільки задовольняє, настільки ж не задовольняє; 4 – більше задовольняє, ніж не задовольняє; 5 – цілком задовольняє) і альтернативними варіантами відповідей-фільтрів ("Для мене це не має значення" і "Важко сказати"). Детальніше про дану шкалу див. у [Хмелько, 1988: с. 128-129].

ОПИС ПОКАЗНИКІВ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК

Оцінка *урбанізованості* місця проживання до 16 років фіксується за відповідями на запитання "Де пройшла більша частина Вашого життя до 16 років – у місті, у селищі міського типу або в селі?" за варіантами: 1 – у селі; 2 – у селищі; 3 – у місті; фільтр: ВС. *Регіон* проживання виділявся за класифікацією КМІСу: 1 – західний (Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська і Чернівецька області); 2 – західно-центральний (Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Київська області, м. Київ); 3 – східно-центральний (Дніпропетровська, Полтавська, Сумська, Чернігівська області); 4 – південний (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області, Кримська АР); 5 – східний (Харківська, Донецька, Луганська області). Змінна *"національність"* у даному масиві фіксує етно-національну приналежність за такими номінаціями: 1 – українська; 2 – руська; 3 – і українська і руська; 4 – інша національність. Дана ознака не дає можливості враховувати усі можливі варіанти множинності етно-національних самоідентифікацій, але, тим не менше, в першому наближенні дозволяє диференціювати принаймні респондентів із подвійною та одиначною етно-національною самоідентифікацією. *Сімейний стан* визначено за відповідями на запитання "Яке Ваше сімейне становище?" (1 – одружений(на); 2 –

офіційно неодружений(на), але живемо як сім'я; 3 – неодружений(на), але був (-ла) одруженим(ною); 4 – вдова; 5 – ніколи не був одружений(на); фільтри: ВС/НВ). Оцінка релігійності або атеїстичності здійснювалась у 1992/3 роках за відповідями на запитання "Чи вважаєте Ви себе атеїстом, релігійною людиною або ж – не релігійною людиною, але й не атеїстом?" (з кодами відповідей: 1 – атеїстом; 2 – не релігійною людиною, але й не атеїстом; 3 – релігійною людиною; фільтр – НВ); у 1996 році – "Чи вважаєте Ви себе віруючою людиною?" (1 – ні; 2 – важко сказати; 3 – так; фільтр – НВ). *Наявність дітей* молодших від 18 років фіксувалась за відповіддю на запитання "Чи є у Вас діти віком від 3-х до 17 років (не старші 18 років), котрі живуть разом з Вами?" (1- так; 2 – ні).

УДК 316.728

Ю. О. Спорш, канд. соціол. наук

ОСОБЛИВОСТІ ДОЗВІЛЕВИХ ПРАКТИК СЕРЕДНІХ КЛАСІВ ВЕЛИКОГО МІСТА В УКРАЇНІ

Стаття присвячена вивченню специфіки дозвілевих практик представників середніх класів, які проживають у великих містах сучасної України. Як емпіричний матеріал використані дані соціологічного дослідження "Омнібус-2006", проведеного Інститутом соціології НАН України в 2006 році. Доводиться, що дозвілеві практики представників середнього класу відрізняються від дозвілевих практик інших соціальних груп українського суспільства більшою поширеністю дій, спрямованих на відтворення та збільшення інтелектуально-культурного капіталу. Зокрема, ці відмінності виявляються в регулярному читанні художньої літератури, газет і журналів, використанні комп'ютера та інтернет для підвищення кваліфікації, використанні активних форм відпочинку, самоосвіти та організованої освіти.

Ключові слова: дозвілля, стиль життя, середній клас, інтелектуально-культурний капітал.

Статья посвящена изучению специфики досуговых практик представителей средних классов, проживающих в крупных городах современной Украины. В качестве эмпирического материала использованы данные социологического исследования "Омнибус-2006", проведенного Институтом социологии НАН Украины в 2006 году. Доказывается, что досуговые практики представителей среднего класса отличаются от досуговых практик других социальных групп украинского общества большей распространенностью действий, направленных на воспроизводство и увеличение интеллектуально-культурного капитала. В частности, эти отличия проявляются в регулярном чтении художественной литературы, газет и журналов, использовании компьютера и интернет для повышения квалификации, использовании активных форм отдыха, самообразовании, организованном образовании.

Ключевые слова: досуг, стиль жизни, средний класс, интеллектуально-культурный капитал

The article deal with study of features of the leisure practices of representatives of the middle class, living in large cities. As the empirical database we used the results of sociological survey "Omnibus 2006" conducted by the Institute of Sociology of NAS of Ukraine in 2006. It is proved that the leisure practices of middle-class differ from the leisure practices of other social groups in Ukrainian society by a greater prevalence of actions to reproduce and increase the intellectual and cultural capital. In particular, these differences are emerge in the regular reading of fiction, newspapers and magazines, have been using a computer and internet for training, the use of active forms of recreation, self-organized education, etc.

Key words: leisure, life style, middle class, the intellectual and cultural capital

У наукових колах не вщухають палкі дискусії щодо концепту та проявів середнього класу, його розміру, структури, стилів життя тощо. Важливість дослідження стилю життя середніх класів визначається тим, що ці соціальні групи є своєрідним стрижнем соціуму в усіх розвинених країнах і відіграють значну роль в сучасному суспільному розвитку. Враховуючи те, що середні класи в Україні тільки проходять процес становлення, дослідження їхнього стилю життя, який тільки починає виявлятися, є важливим, бо дозволяє окреслити якісні характеристики в розвитку цієї групи.

Враховуючи багатоманіття інтерпретації поняття середнього класу різними авторами (П.Бурдьє, Т.Парсонса, Н.Лумана, Е.Гідденса, Е. Райта, Б. і Д. Еренрайхів, М.Севеджа, А.Соренсена та інші) і відштовхуючись від конструктивістсько-структуралістського парадигмального напрямку в тлумаченні відповідного феномену, в даному дослідженні під середнім класом ми будемо розуміти сукупність індивідів, які володіють інтелектуально-культурним капіталом, вкладають даний капітал у суспільне виробництво, отримують за це ренту і усвідомлюють значущість інтелектуально-культурного капіталу у визначенні рівня доходів і суспільного статусу індивіда²⁶. Інтелектуально-культурний капітал ми визначено як ключову ресурсну характеристику середніх класів, що проявляється у сукупності управлінського, технологічного, підприємницького знання, а також навиків та вмінь індивіда застосовувати ці види знань для отримання інтелектуально-культурної ренти [Спорш, 2010]. Стиль життя проявля-

ється як вектор спрямованості особистості, під впливом якого формуються набори дій індивіда в тій чи іншій площині соціального простору.

Метою статті є визначення особливостей дозвілевих практик представників середніх класів у порівнянні з представниками середніх класів, які проживають у невеликих населених пунктах та рештою вибірки. Як емпіричний матеріал для вторинного аналізу ми використовуємо результати соціологічного опитування "Омнібус-2006", проведеного Інститутом соціології НАН України у 2006 році, який містить набір індикаторів, мінімально необхідний для розкриття стилю життя зазначеної групи (індикатори розроблені науковцями ІС НАН України) [Злобіна, 2004].

В емпіричній ідентифікації середніх класів ми застосували власну концептуальну схему (див. Табл.1 та Рис. 1), яка передбачала наступні три етапи в конструванні підвибірки в масиві емпіричних даних:

- 1) виділення осіб, які мають інтелектуально-культурний капітал (підгрупа 1);
- 2) виділення із підгрупи 1 тих, хто усвідомлює важливість для свого статусу інтелектуально-культурного капіталу (підгрупа 2);
- 3) виділення із підгрупи 2 тих, хто вкладає інтелектуально-культурний капітал у соціально-економічні процеси та отримує за це ренту.

Оскільки у великих містах в сучасній Україні процеси формування середніх класів відбуваються більш інтенсивно, предмет дослідження був обмежений проявами середніх класів у великому місті. Відповідно, отриманий масив емпіричних даних був розділений за ознакою місця проживання. В емпіричному матеріалі, що використовувався в аналізі, виділені малі міста (до 20 тис.

²⁶ Визначення обґрунтовано і розкрито автором в роботі: [Спорш, 2008].